

Internationale migratie en bevolkingsstructuur

Citation for published version (APA):

Heijke, J. A. M. (1987). Internationale migratie en bevolkingsstructuur. In *Pre-adviezen aan de Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde 1987* (pp. 125-156). H.E. Stentert Kroese B.V..

Document status and date:

Published: 01/01/1987

Document Version:

Publisher's PDF, also known as Version of record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.umlib.nl/taverne-license

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

repository@maastrichtuniversity.nl

providing details and we will investigate your claim.

INTERNATIONALE MIGRATIE EN BEVOLKINGSSTRUCTUUR

Preadvies van prof. dr. J.A.M. Heijke*

1. Inleiding

1.1. Geografische spanningsvelden

Migratiebewegingen van en naar Nederland staan niet op zichzelf. Zij spelen zich af in geografische spanningsvelden, waarbinnen Nederland over het algemeen slechts een bescheiden rol speelt. Het zijn vaak combinaties van economische, demografische, sociale en soms ook politieke of religieuze factoren die deze spanningsvelden oproepen. Een voorbeeld uit het verleden betreft de zuigkracht die de openlegging en verdere ontwikkeling van de Verenigde Staten uitoefende op het oude Europa, waar in vele gebieden de bestaansmogelijkheden onvoldoende waren voor de snel groeiende bevolking. Vanaf het midden van de vorige eeuw scheepten tientallen miljoenen 'land-verhuizers' zich in, op weg naar een hoopvolle toekomst in de nieuwe wereld.¹ Een ander spanningsveld betrof bijvoorbeeld Azië, waar grote aantallen inwoners van China dat land verlieten op zoek naar nieuwe mogelijkheden in het zuid-oosten, bijvoorbeeld in Malakka.

Hoewel de banden met de oorspronkelijke gebieden van herkomst nog lang konden blijven bestaan, leidden bovengenoemde migratiebewegingen veelal tot permanente vestiging in het immigratieland. Bij migratie over kortere

* Met dank aan prof. dr. A. Kapteyn, dr. A. de Grip en een anonieme referee voor hun commentaar op een eerdere versie van dit preadvies, en aan M.A. Mortier voor zijn hulp bij het verzamelen en bewerken van het materiaal.

1. In de periode 1841-1920 migreerden 33 miljoen personen van Europa naar de Verenigde Staten (Winsemius, 1939, blz. 15).

afstand kon deze daarentegen de vorm aannemen van een seizoenmatige trek. Vanaf de zeventiende tot laat in de negentiende eeuw trokken jaarlijks tienduizenden arbeiders naar de 'Kusten van de Noordzee', van Noord-Frankrijk tot Bremen. Zij waren afkomstig uit een achterland dat zich honderden kilometers oostelijk en ten dele zuidelijk van het bestemmingsgebied uitstreckte. Dit achterland omvatte de gebieden Westfalen, het zuiden van het huidige Nederland, Eifel en Hunsrück op de linker Rijnsoever, delen van België en Picardië. Deze zogenaamde trekarbeiders combineerden hun keuterboerenbestaan met het verrichten van seizoenarbeid op grootschalige boerenbedrijven (wieden, maaien, oogsten) of op infrastructurele werken (dijken, kanalen) in het Noordzeekustgebied. Tijdens hun afwezigheid gedurende het voorjaar, de zomer of de herfst verzorgden de vrouwen het eigen boerenbedrijfje. In de winter maakte de huisnijverheid (weven) de arbeidscyclus compleet.²

Tijdens de tweede helft van de vorige eeuw ontstond een migratiestroom in omgekeerde richting. Deze hield verband met de ontwikkeling van de industrie in de nabijheid van de voormalige herkomstgebieden van de trekarbeiders. De nieuwe migratiestroom had vooral het sterk opkomende Ruhrgebied als bestemming. Omstreeks 1910 werkten hier ruim een miljoen buitenlandse arbeiders, onder wie zeer veel Polen en naar schatting 100.000 Nederlanders.³

Van meer recente datum is de migratiestroom vanuit het Middellandse-Zeegebied naar Noordwest-Europa. Deze kwam in de jaren zestig op gang en duurt nog steeds voort, ondanks de verslechterde economische omstandigheden in het bestemmingsgebied. In Noordwest-Europa verblijven thans naar ruwe schatting bijna negen miljoen mediterrane, van wie ruim 300.000 in Nederland. Het overgrote deel werd tewerkgesteld in industriële bedrijven. Zij vervulden daar ongeschoolde functies met lage beloning onder slechte werkomstandigheden, waarvoor geen binnenlandse arbeidskrachten konden worden gevonden. Thans is een aanzienlijk deel van de mediterrane immigranten werkloos.

De migratiebeweging vanuit het Middellandse-Zeegebied vertoont trekken die het midden houden tussen de eerder genoemde migratiestroom over lange afstand van Europa naar de Verenigde Staten en de patronen van seizoenmigratie die zich binnen Europa hebben afgespeeld. Aanvankelijk migreerden slechts mannelijke arbeidskrachten die na enkele jaren verblijf met het inmiddels vergaarde kapitaaltje terugkeerden naar het land van herkomst, om het door gezinsleden en andere verwanten beheerde bedrijfje te vergroten

2. Zie voor deze beschrijving van het Noordzee-trekarbeidsstelsel Lucassen en Penninx (1985), blz. 48, en Lucassen (1984).

3. Zie Lucassen en Penninx (1985), blz. 49, en Lucassen (1984), blz. 215 en 216.

of een nieuw op te zetten. Deze situatie was vergelijkbaar met de vroegere seizoenmigratie binnen Europa;⁴ vandaar dat de migratie van mediterranen ook wel als trekarbeid werd aangeduid. Later verlengde de verblijfsduur zich echter en de meesten lieten hun gezin overkomen. De aanwezigheid van mediterranen in de Noordwesteuropese landen heeft nu een permanent karakter. Hun situatie vertoont thans meer overeenkomsten met die van de vroegere 'landverhuizers' in de Verenigde Staten, die daar eveneens trachtten een blijvend bestaan op te bouwen.

1.2. Demografische gevolgen

Internationale migratie heeft gevolgen voor de bevolkingsomvang van zowel de gebieden van herkomst als de gebieden van bestemming. Het meest directe gevolg is duidelijk: in het gebied van herkomst neemt de bevolking af en in het bestemmingsgebied toe. Afhankelijk van de verblijfsduur in het bestemmingsgebied kan dit gevolg van tijdelijke dan wel blijvende aard zijn. Door de internationale migratie treedt ook een verandering op in de samenstelling van de bevolking. Omdat de migranten over het algemeen relatief jong zijn, ten opzichte van zowel de bevolking in het bestemmingsgebied als de bevolking in het herkomstgebied, verjongt de bevolking in het eerste gebied en veroudert de bevolking in het laatste. Er kan ook een verandering in de geslachtssamenstelling van de bevolking optreden. Dit was bijvoorbeeld het geval tijdens de eerste fase van de migratie vanuit het Middellandse-Zeegebied naar Noordwest-Europa, toen alleen jonge mannen vertrokken naar het bestemmingsgebied.

Er kunnen ook indirecte of afgeleide demografische effecten optreden. Deze betreffen de invloed op het aantal geboorten en het aantal sterften. Hierbij speelt een belangrijke rol of er wel of geen sprake is van gezinsmigratie en of men zich tijdelijk dan wel permanent vestigt.

1.3. Opzet van het preadvies

Het vraagstuk van internationale migratie en bevolkingsstructuur vormt een ingewikkelde materie. In het voorgaande is gesteld dat migratiebewegingen vanuit en naar Nederland zich afspelen binnen geografische spanningsvelden die door economische, demografische, sociale, politieke of religieuze krachten worden opgeroepen. Vaak zijn deze factoren tegelijkertijd werkzaam. De polen in het spanningsveld kunnen ver uiteen liggen, maar kunnen ook op korte afstand van elkaar zijn gelegen. De migratie naar en uit Nederland wordt doorgaans beheerst door enkele spanningsvelden die elkaar overlappen.

4. Vgl. Lucassen en Penninx (1986), blz. 51.

Om toekomstige emigratie- en immigratiestromen te kunnen voorspellen, moeten zowel deze geografische spanningsvelden als de daarin werkzame factoren en hun dynamiek worden onderkend en in stabiele relatiepatronen worden vastgelegd, die zich vervolgens naar de toekomst laten extrapoleren. Het behoeft geen betoog dat deze heroïsche taak buiten het beperkte kader van dit preadvies valt. Ook het nauwgezet traceren en extrapoleren van de vele - wisselvallige - invloeden van alle mogelijke migratiebewegingen op de demografische structuur en ontwikkeling valt buiten het bestek van dit preadvies. Er zal daarentegen een fragmentarische beschouwingswijze worden gevolgd, waarbij een aantal aspecten die van belang lijken naar voren worden gebracht. Het betoog zal worden ondersteund met statistische kerngegevens over migratiebewegingen uit het verleden en de implicaties die zij hebben gehad voor de demografische structuur. Op deze wijze zal worden getracht een indruk te geven, niet alleen van hetgeen zich in het verleden heeft afgespeeld, maar ook van wat men in de toekomst onder bepaalde veronderstellingen zou mogen verwachten.

Het preadvies is opgebouwd in de volgende stappen. Eerst wordt een statistische beschrijving gegeven van de migratiebewegingen op de lange termijn vanuit en naar Nederland en de invloed daarvan op de demografische ontwikkeling. Daarna wordt getracht een systematische verklaring te geven voor internationale migratiebewegingen. Hierbij worden aanknopingspunten gezocht in de economische theorie, die aan de resultaten van in Nederland verricht onderzoek worden getoetst. Ten slotte wordt de mogelijke toekomstige ontwikkeling van de internationale migratie besproken.

2. De ontwikkeling van immigratie en emigratie

2.1. Immigratie en emigratie vanaf 1900

In grafiek 1 worden voor de periode 1900-1985 de jaarlijkse aantallen immigranten en emigranten weergegeven. Beide demografische grootheden vertonen een sterk fluctuerende ontwikkeling. Aan het begin van de beschouwde periode liggen immigratie en emigratie op een veel lager peil dan aan het einde daarvan. Uitgedrukt in procenten van het aantal inwoners blijken beide migratiestromen nauwelijks veranderd. Zowel in 1900 als in 1985 bedroeg het percentage immigranten 0,6% en het percentage emigranten daalde van 0,5 naar 0,4%. Er zal hier sprake zijn van een schaaffect. Naarmate de bevolking⁵ in een land groter is, zullen, los van andere migratie-beïnvloedende

5. En daarmee samenhangende grootheden als respectievelijk werkgelegenheid en beroepsbevolking

factoren, zowel meer migranten dat land als bestemming kiezen als meer inwoners dat land verlaten.

Tot 1940 verlopen emigratie en immigratie volgens een op het oog grillig patroon. Na 1945 is het beeld verschillend. De emigratie schommelt rond een aantal van ongeveer 60.000 personen, terwijl de immigratie in de jaren zestig en zeventig al fluctuerend sterk toeneemt en in de jaren tachtig weer kleiner lijkt te worden.

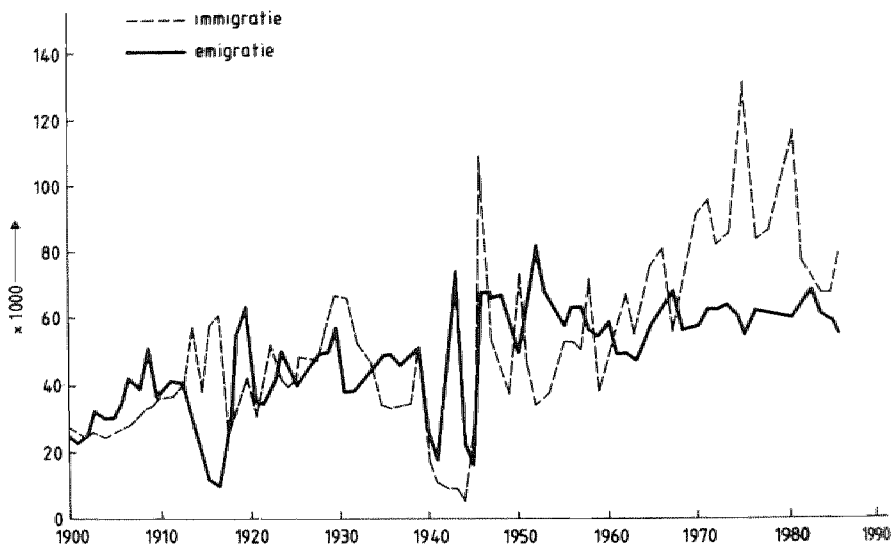
Het verschil tussen immigratie en emigratie (het migratiesaldo) is voor de beschouwde periode in beeld gebracht in grafiek 2. Vóór 1940 blijken perioden met immigratie-overschotten regelmatig te worden afgewisseld door perioden met tekorten. Na 1945 doet zich evenwel een langdurig immigratie-overschot voor. De desbetreffende periode begint in 1961 en duurt, met uitzondering van het (recessie)jaar 1967, tot op heden voort.

Het zijn zeer uiteenlopende factoren die kunnen leiden tot het op gang komen, voortduren en afsterven van internationale migratiebewegingen. Als religieuze of politieke ontwikkelingen gepaard gaan met systematische onderdrukking of zelfs met geweld, kunnen zij aanleiding geven tot explosieve migratiebewegingen van bedreigde groepen zodra de nood hoog is opgelopen en de mogelijkheden voor vertrek zich voordoen. Religieuze en politieke spanningsvelden kunnen zich na verloop van tijd verleggen. Ook de economische en demografische determinanten van de internationale migratie zijn niet steeds werkzaam met dezelfde intensiteit en in dezelfde richting. Dit heeft tot gevolg dat de internationale migratiepatronen, afhankelijk van de factoren waardoor zij worden beheerst, een in de tijd wisselend beeld vertonen naar omvang, richting en duur. Zodra in de gebieden van herkomst de politieke lucht is opgeklaard of de economische omstandigheden zijn verbeterd, kan een omvangrijke retourmigratie optreden.

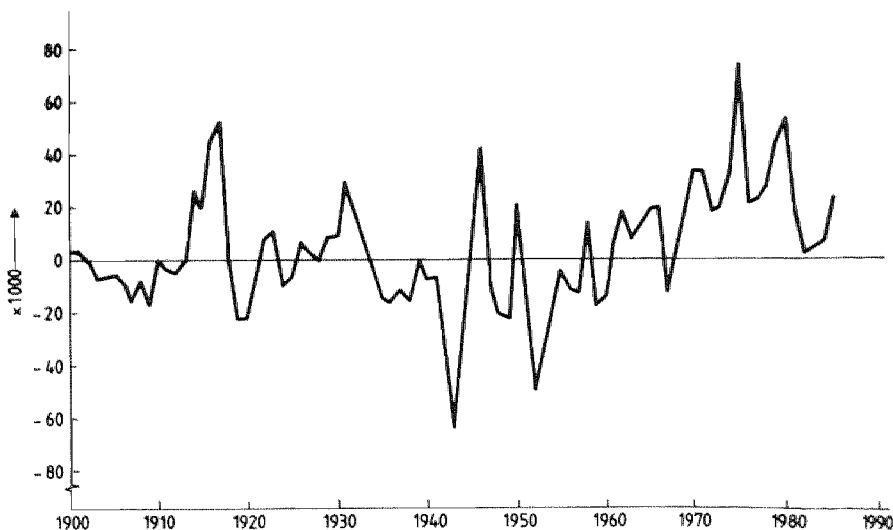
Het veranderlijke karakter van de internationale migratie komt duidelijk tot uitdrukking in het fluctuerende verloop van de grafieken 1 en 2. Aan Lucassen en Penninx (1985) kan enige informatie worden ontleend over hetgeen achter de weergegeven cijfers schuilging. Hun gegevens beperken zich tot de immigratie. Ten aanzien van de immigratie die zich in een politiek krachtenveld afspeelde, kan het volgende worden vermeld. Na de bezetting van België in 1914 door de Duitsers vluchtten bijna 900.000 Belgen de Nederlandse grens over. Vrijwel allen keerden binnen enkele jaren terug. Tijdens de oorlogsperiode 1914-1918 was in het neutrale Nederland het migratiesaldo positief. Het heersende antisemitisme in Oost-Europa en de jodenvervolging vanaf 1933 in Duitsland leidden tot de komst van enkele tienduizenden joodse vluchtelingen, van wie de meesten gedurende de Tweede Wereldoorlog in concentratiekampen werden omgebracht. In de jaren dertig kwamen naar schatting ook zeventienduizend andere politieke vluchtelingen ons land binnen. Gedurende de bezettingsperiode 1940-1945 was het migratiesaldo negatief.

In de periode 1945-1965 vestigden zich ten gevolge van het onafhankelijk worden van Indonesië ongeveer 260.000 personen van Nederlandse of gemengd Indonesisch-Nederlandse afkomst vanuit deze voormalige kolonie in Nederland. In samenhang met de politieke verwickelingen in Indonesië kwamen in 1951 ook 12.500 Molukkers naar ons land. De onzekere politieke en

Grafiek 1: Immigratie en emigratie, Nederland, 1900-1985

Grafiek 2: Migratiesaldo, Nederland, 1900-1985

economische toekomst van het in 1975 onafhankelijk geworden Suriname leidde tot de overkomst van een derde van zijn inwonertal. Het aantal Surinamers, inclusief de in Nederland geboren, omvat thans ongeveer 190.000 personen.

Het hierboven gegeven overzicht is allerminst volledig. Na de Tweede Wereldoorlog kunnen bijvoorbeeld nog worden genoemd de vluchtelingen en asielzoekers ten gevolge van de Hongaarse opstand in 1956, de Praagse lente in 1968, de Solidariteitsbeweging in Polen aan het begin van de jaren tachtig alsmede de Vietnamese bootvluchtelingen en – zeer recent – de Tamils uit Sri Lanka. Het gaat hier evenwel om relatief kleine aantallen.

Lucassen en Penninx (1985) vermelden ook enkele immigratiestromen waaraan vooral economische factoren ten grondslag lagen. Deze factoren waren in belangrijke mate gelegen in het industrialisatieproces in Nederland. Bij het tot ontwikkeling brengen van de Limburgse mijnindustrie na 1900 bleken al snel de grenzen van de regionale arbeidsmarkt bereikt. Duizenden arbeiders werden daarom aangetrokken uit Duitsland, Polen, Italië en Slovenië. Velen van hen werden tijdens de economische malaise in de jaren dertig weer afgedankt. Vanaf 1949 begonnen de mijnen weer buitenlanders te werven.

De sterke economische expansie in de jaren zestig in relatie tot het snel stijgende opleidingsniveau van de bevolking leidde tot steeds groter wordende tekorten aan ongeschoolde handarbeiders in de industrie. Industriële bedrijven begonnen daarom in toenemende mate arbeidskrachten te werven in het Middellandse-Zeegebied. Aanvankelijk werden vooral Italianen en Spanjaarden aangetrokken, later domineerden de Turken en Marokkanen. In de jaren zeventig en tachtig, toen de werving door de stagnerende economische groei allang was stopgezet, voegden zich grote aantallen gezinsleden bij hen. Het vanaf 1961 voortdurende positieve migratiesaldo moet vooral aan de komst van de mediterrane worden toegeschreven. In totaal zijn er nu 335.000 in Nederland gevestigd.

Ten slotte moeten de migratiestromen met de landen om ons heen worden genoemd. Jaarlijks immigreren ongeveer 20.000 inwoners van België, Luxemburg, Bondsrepubliek Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië, onder wie een aantal terugkerende Nederlanders. De stroom in omgekeerde richting is echter ongeveer even groot.

Bovengeschetste immigratiestromen hebben bepaald niet geleid tot een 'vervreemding' van de Nederlandse samenleving. Het aantal aanwezige vreemdelingen in relatie tot de bevolkingsomvang is steeds zeer bescheiden gebleven.

Tabel 2.1. geeft hiervan een overzicht.⁶ Tot 1930 verdubbelde het percentage vreemdelingen van een naar ruim twee procent. De ontwikkeling na de Tweede Wereldoorlog verliep sneller. Na de terugval gedurende de oorlogsjaren tot één procent, verviervoudigde dit percentage tijdens de daaropvolgende decennia. Vooral de toename in de jaren zeventig was bijzonder groot. Dit was voornamelijk het gevolg van de gezinshereniging van de in ons land gevestigde mediterrane. Het proces van gezinshereniging is thans als nagenoeg voltooid te beschouwen.

Tabel 2.1: Aanwezige buitenlanders,* Nederland, 1899-1985

	Aantal × 1000	Percentage van de bevolking
1899	53,0	1,04
1909	70,0	1,19
1920	112,1	1,64
1930	175,9	2,22
1947	103,9	1,09
1960	117,6	1,14
1971	252,3	1,97
1980	473,4	3,36
1985	558,7	3,87

*Exclusief het overgrote deel van de inwoners van Surinaamse (1985: 190.000) of Zuidmolukse (1978: 32.000) afkomst.

Bron: Lucassen en Penninx (1985), blz. 164, en de daar vermelde bronnen.

In tabel 2.2. is weergegeven hoe in 1986 het aantal aanwezige buitenlanders over diverse nationaliteiten is verdeeld. De immigranten uit het Middellandse-Zeegebied vormen de grootste groep (61%), van wie het overgrote deel Turken en Marokkanen. Van de overige groepen zijn nog vermeldenswaard de Duitsers (7,5%), de personen afkomstig uit het Verenigd Koninkrijk (7%), onder wie waarschijnlijk veel Chinezen uit Hongkong, en de Belgen (4%).

Over de bestemming van emigranten uit Nederland vóór de Tweede Wereldoorlog zijn nauwelijks gegevens beschikbaar. In de periode 1900-1940 vertrokken 1,5 miljoen emigranten. Een onbekend deel van hen waren buitenlanders die terugkeerden of elders hun geluk beproefden. Belangrijke overzeese bestemmingsgebieden voor Nederlandse emigranten waren in eerste instantie de Verenigde Staten en later ook Canada. De latere populariteit

6. De cijfers uit deze tabel geven een enigszins vertekend beeld, doordat ze ook betrekking hebben op in Nederland geboren buitenlanders en zijn verminderd met het aantal naturalisaties.

van Canada hield nauw verband met de in 1921 door de Verenigde Staten ingevoerde beperkingen op de immigratie. Australië, Nieuw-Zeeland en Zuid-Afrika waren nauwelijks van belang in verband met hun restrictieve immigratiepolitiek, waardoor slechts Britse onderdanen konden binnenkomen. Ook was er sprake van emigratie naar de toenmalige Nederlandse koloniën, bijvoorbeeld naar Indonesië. De verblijfsduur in deze gebieden was echter doorgaans beperkt.⁷

Tabel 2.2: Aanwezige buitenlanders naar nationaliteit, Nederland, 1 januari 1986

	Aantal × 1000	Percentage van het totaal
Totaal	552,5	100,0
waarvan Verenigde Staten	10,4	1,9
België	22,9	4,1
Bondsrepubliek Duitsland	41,2	7,5
Frankrijk	7,0	1,3
Verenigd Koninkrijk (incl. Hongkong)	38,5	7,0
Indonesië	8,6	1,6
Suriname	9,3	1,7
Mediterrane landen (hier genoemd)	335,1	60,7
waarvan Griekenland	3,8	0,7
Italië	17,9	3,2
Joegoslavië	11,7	2,1
Marokko	117,3	21,2
Turkije	157,8	28,6
Portugal	7,5	1,4
Spanje	19,1	3,5

Bron: CBS

Na 1945 was er sprake van een opleving van de emigratie. Dit hield ongetwijfeld verband met de desolate toestand van ons land na de oorlog: grondstoffen en produktiemiddelen geroofd, gebrek aan levensmiddelen, ernstige woningnood en oorlogsdreiging. Belangrijke bestemmingen waren Canada, de Verenigde Staten, Australië, Indonesië en Zuid-Afrika. In de jaren zestig viel de emigratie naar Canada en Australië sterk terug. In verband met de verzelfstandiging van Indonesië nam ook de emigratie naar dit land in betekenis af. De daling van de emigratie naar de traditionele bestemmingsgebieden zette zich nadien voort, zij het dat deze nu geleidelijker verliep.

7. Vgl. voor deze korte beschrijving van de vooroorlogse emigratie: Goethals (1976), hoofdstuk 1.

Ondertussen begon de emigratie naar de landen om ons heen en die rondom de Middellandse Zee toe te nemen. De gestegen omvang van de emigratie naar Duitsland, België, Engeland en Frankrijk wijst op toegenomen interdependenties tussen de lidstaten van de Europese Gemeenschap. De emigratie naar deze landen heeft deels betrekking op emigrerende Nederlanders en deels op buitenlanders die na enkele jaren verblijf terugkeren naar huis. Ook het gestegen aantal emigranten naar de Middellandse-Zeelanden heeft grotendeels betrekking op retourmigranten. De toegenomen migratie van korte duur komt ook tot uitdrukking in het gestegen aandeel van buitenlanders in de totale emigratie; hun aandeel nam na 1945 toe van 10 naar 40%.

2.2. Migratie en demografische ontwikkeling

De betekenis van de internationale migratie voor de demografische ontwikkeling kan aan de hand van verschillende indicatoren worden gezien. De eenvoudigste indicator is het immigratie-overschot (het migratiesaldo). Deze indicator geeft aan met hoeveel inwoners Nederland wordt uitgebreid als direct gevolg van de internationale migratie. Het aantal inwoners neemt verder toe met de natuurlijke aanwas, dit is het verschil tussen het aantal geboorten en het aantal sterften. Tabel 2.3. geeft weer hoe beide componenten van de bevolkingsverandering zich over de periode 1900-1985 hebben ontwikkeld. De gegevens hebben betrekking op acht tienjaarsperiodes en de recente periode 1980-1985. Het migratiesaldo was over het algemeen gering, vergeleken met de omvang van de natuurlijke aanwas. Een uitzondering vormde de periode 1970-1979, toen de gezinshereniging van mediterrane aanleiding gaf tot een zeer groot immigratie-overschot. Dit overschot zorgde voor bijna 30% van de bevolkingstoename in die periode. De vijfjaarsperiode daarna was het immigratie-overschot op jaarbasis bijna gehalveerd. Door het kleine aantal geboorten was de bijdrage van het immigratie-overschot aan de bevolkingstoename evenwel toch nog 23%. In de periode 1940-1959 was er sprake van een groot negatief migratiesaldo. In die periode nam het aantal geboorten daarentegen zo sterk toe dat het vooroorlogse cijfer van de bevolkingstoename ruimschoots werd overschreden.

Migratiesaldo en geboortenoverschot zijn niet geheel onafhankelijk van elkaar. Er is hier sprake van een indirect of afgeleid effect. Door immigratie zal over het algemeen verjonging van de bevolking optreden. Hierdoor zal het aantal geboorten per 1000 inwoners stijgen en het aantal sterften per 1000 inwoners dalen. Behalve de leeftijd van de immigranten ten opzichte van de reeds aanwezige bevolking spelen er nog meer factoren een rol, namelijk de verblijfsduur, het optreden van gezinsmigratie en het ontwikkelingspeil van de herkomstgebieden.

Als de (jonge) man alleen migreert en na enkele jaren terugkeert, zullen in het bestemmingsgebied het aantal geboorten niet en het aantal sterfgevallen

nauwelijks veranderen. In het herkomstgebied zal het aantal sterfgevallen eveneens nauwelijks veranderen. Er kunnen daar wel veranderingen optreden in het aantal geboorten. Door de langdurige afwezigheid van de man kan de huwelijksvruchtbaarheid, en daarmee het aantal geboorten, dalen. Als het herkomstgebied weinig ontwikkeld is en een traditioneel hoge vruchtbaarheid kent, kan ook een daling optreden als de terugkerende man zijn opvattingen over een hoge huwelijksvruchtbaarheid enigermate heeft aangepast aan die in het gebied waar hij gedurende enige tijd verbleef en zijn kennis om die aanpassing te bereiken daar heeft vergroot. Er kan daarentegen ook een inhaaleffect optreden, teneinde toch – ondanks de langdurige afwezigheid van de man – de (traditioneel) gewenste huwelijksvruchtbaarheid te realiseren.

Tabel 2.3: Natuurlijke aanwas en migratiesaldo, Nederland, 1900-1984, × 1000

	geboor- ten	sterf- gevallen	geboor- tenover- schot	immi- gratie	emi- gratie	immi- gratie- over- schot	bevol- kings- toe- name
1900- 1909	1.697	857	840	269	329	-60	780
1910- 1919	1.705	855	850	412	300	112	962
1920- 1929	1.827	769	1.059	448	452	-4	1.055
1930- 1939	1.752	738	1.014	465	460	5	1.019
1940- 1949	2.231	915	1.316	326	455	-128	1.188
1950- 1959	2.320	811	1.509	486	620	-134	1.375
1960- 1969	2.442	971	1.471	644	558	86	1.557
1970- 1979	1.940	1.119	821	934	605	329	1.150
1980- 1985	1.054	708	346	477	365	112	458

Bron: CBS

Indien de migratie (van de man) wordt gevolgd door gezinshereniging in het bestemmingsgebied en men zich daar permanent vestigt, zullen de gevolgen voor geboorten en sterfgevallen anders zijn. Nu zal zowel het aantal geboorten als het aantal sterfgevallen toenemen in het gebied waar men zich heeft

gevestigd en in het herkomstgebied dalen. Voor het gebied van vestiging kan het geboorteneffect vrij belangrijk zijn. Hoogontwikkelde landen als Nederland kennen een lage vruchtbaarheid. In veel herkomstgebieden van immigranten, zoals de landen rondom de Middellandse Zee, ligt de vruchtbaarheid op een hoger tot aanzienlijk hoger peil. De immigranten uit deze gebieden doen na gezinshereniging het kindertal relatief sterk toenemen, zowel direct als indirect, door de verhoogde vruchtbaarheid van de bevolking. Immigratielanden met een stagnerende bevolkingsgroei, zoals de Bondsrepubliek Duitsland, ervaren dit verschijnsel nogal eens als bedreigend. Een ervaringsfeit is echter dat de vruchtbaarheid van de immigranten de neiging heeft zich op den duur aan te passen aan die van het gebied waar men is gevestigd. Dit zal met name gelden als de ongehuwde immigrant (of zijn nakomelingen) een partner kiest uit de autochtone bevolking van het bestemmingsgebied.

De permanente vestiging van gezinnen met een cultureel bepaalde relatief hoge huwelijksvruchtbaarheid, zoals bij mediterranen het geval is, zal dus een extra impuls geven aan de bevolkingsgroei. Op den duur zal deze impuls verdwijnen door veroudering van de aanwezige immigranten en de aanpassing van hun huwelijksvruchtbaarheid aan hetgeen in het land van vestiging gebruikelijk is. Er zullen echter nieuwe (afgeleide) effecten optreden als de tweede en volgende generaties van de oorspronkelijke immigrantengroep de vruchtbare periode bereiken.

Omdat de immigranten relatief jong zijn, treden de gevolgen voor het aantal sterfgevallen in het gebied van vestiging pas op de lange termijn op. Ten aanzien van immigranten uit gebieden die minder ontwikkeld zijn en waar de gezondheidsvoorzieningen slechter zijn, zal waarschijnlijk blijken dat zij een relatief hogere leeftijdsspecifieke sterftekans hebben. Hierdoor zal de gemiddelde leeftijdsspecifieke sterftekans in het vestigingsgebied toenemen. Dit zou bijvoorbeeld kunnen gelden bij migratie vanuit het Middellandse-Zeegebied naar Noordwest-Europa. Hier komt bij dat mediterranen in Noordwest-Europa over het algemeen zware lichamelijke arbeid onder slechte werkomstandigheden verrichten of hebben verricht. Hier staat tegenover dat in de gebieden waar zij zich hebben gevestigd andere factoren, zoals betere voeding en betere medische voorzieningen, juist een gunstiger invloed kunnen hebben op hun gezondheid.

Om de boven besproken effecten goed in beeld te brengen voor Nederland, zouden met een op de Nederlandse situatie toegespitst bevolkingsmodel simulaties moeten worden uitgevoerd. Dit zou hier evenwel te ver voeren. Onderstaande beschrijving zal beperkt blijven tot respectievelijk de leeftijdsstructuur van immigranten en emigranten en de huwelijksvruchtbaarheid van alleen de eerste groep. Beide demografische kenmerken worden vergeleken met die van de totale bevolking van Nederland. De te bespreken gegevens zullen alleen betrekking hebben op de naoorlogse periode.

In tabel 2.4. is voor vijf tijdstippen in de periode 1950-1985 de leeftijdsverdeling weergegeven van de immigranten, de emigranten en de Nederlandse bevolking. Er zijn drie leeftijdsgroepen onderscheiden: 0-19 jaar, 20-49 jaar en 50 jaar en ouder. De migranten blijken over het algemeen jonger te zijn, in die zin dat het aandeel van 50 jaar en ouder onder hen varieert van 5 tot 10%, terwijl het aandeel van deze leeftijdsgroep in de bevolking ongeveer een kwart bedraagt. Dit is niet verwonderlijk, gezien het feit dat het arbeidsmarktperspectief een belangrijke rol speelt bij migratie. Op de arbeidsmarkt zijn de kansen op succes voor jongeren groter en de te behalen economische voordelen kunnen door hen over een langere periode worden genoten.

De bevolkingsveroudering komt tot uitdrukking in het geleidelijk toenemen van het aandeel van de oudste leeftijdsgroep. Het stijgen van het aandeel van deze leeftijdsgroep onder emigranten kan wijzen op de toegenomen betekenis van de retourmigratie, die immers pas op latere leeftijd plaatsvindt. Ten aanzien van de jongste leeftijdsgroep spelen twee tegengestelde effecten door elkaar heen. Aan de ene kant zullen de gezinnen van de migranten kleiner zijn dan gemiddeld, omdat zij wat het kindertal betreft voor een groot deel nog niet voltooid zijn. Hier staat tegenover dat de immigrantengezinnen uit het Middellandse-Zeegebied, en in mindere mate uit Suriname, een aanzienlijk grotere kinderrijkdom bezitten. Het hoge aandeel in 1980 van immigranten in de leeftijdsgroep 0-19 jaar zal daarom verband houden met het toen nog in volle gang zijnde proces van gezinshereniging van mediterranen.

Omdat zowel emigranten als immigranten jonger zijn dan de gemiddelde bevolking, leidt immigratie tot verjonging en emigratie tot veroudering van de bevolking. De richting van het migratiesaldo bepaalt welke van beide tegengestelde invloeden het sterkst is. Het immigratie-overschot vanaf 1961, dat vooral werd veroorzaakt door de vestiging van (kinderrijke) gezinnen uit het Middellandse-Zeegebied, zal daarom het verouderingsproces van de Nederlandse bevolking enigermate hebben geremd.

Een belangrijk afgeleid effect van de internationale migratie betreft de invloed op de vruchtbaarheid en daarmee op de groei van de bevolking. Een verandering van de vruchtbaarheid leidt tot demografische processen die zich generaties lang voortplanten. De internationale migratie heeft langs verschillende wegen invloed op de vruchtbaarheid. Door het vertrek van emigranten neemt de vruchtbaarheid af, omdat zij over het algemeen jonger zijn en hun gezin niet binnen onze landsgrenzen maar elders zullen voltooiën. Het omgekeerde geldt voor de immigranten, zodat het teken en de hoogte van het migratiesaldo bepalend zijn voor de uiteindelijke invloed op de vruchtbaarheid. De invloed op de vruchtbaarheid wordt verder bepaald door de mate waarin de vruchtbaarheid van emigranten en immigranten onderling verschilt en afwijkt van die van de aanwezige bevolking.⁸ De vruchtbaarheid

8. Op de invloed van de verblijfsduur wordt hier niet ingegaan.

Tabel 2.4: Migranten en bevolking naar leeftijd, Nederland, 1950-1985, in procenten van het totaal

	leeftijdsgroepen			
	0-19	20-49	> 50	totaal
1950				
immigranten	37,5	52,5	10,0	100,0
emigranten	32,6	61,6	5,7	100,0
bevolking	37,3	62,6		100,0
1960				
immigranten	34,2	56,9	9,0	100,0
emigranten	34,3	60,5	5,2	100,0
bevolking*	37,9	38,8	23,3	100,0
1970				
immigranten	26,9	67,9	5,3	100,0
emigranten	27,0	66,6	6,5	100,0
bevolking*	36,1	39,6	24,3	100,0
1980				
immigranten	41,4	52,7	5,9	100,0
emigranten	29,1	61,9	9,1	100,0
bevolking	31,3	42,7	26,0	100,0
1985				
immigranten	33,3	58,8	7,7	100,0
emigranten	29,6	59,5	10,9	100,0
bevolking	27,7	45,5	26,9	100,0

*Respectievelijk 1959 en 1969

Bron: CBS

van emigranten zal globaal gesproken weinig verschillen van de achterblijvende bevolking. De emigranten zijn immers over het algemeen Nederlanders of oorspronkelijk uit een land met een vergelijkbare cultuur afkomstig. De immigranten van de afgelopen decennia komen echter voor het overgrote deel uit landen met een traditioneel zeer hoge vruchtbaarheid, met name geldt dit voor de landen Turkije en Marokko. De beschrijving van de invloed van de migratie op de vruchtbaarheid blijft daarom beperkt tot de immigratie.

Het is niet eenvoudig om een goede maatstaf te vinden voor de vruchtbaarheid. Het gaat hier immers om een grootte die op de gehele vruchtbare periode van de bevolking betrekking heeft, dus deels nog in de schoot van de toekomst

verborgen ligt. Een eerste indicatie geeft het aantal geboorten, en wel in het bijzonder het aantal geboorten per 1000 leden van de desbetreffende groep. Tabel 2.5. verschaft hierover enige informatie. Het aantal geboorten bij buitenlanders blijkt relatief gering te zijn ten opzichte van het totale aantal geboorten in Nederland. In 1980, toen het aantal geboorten bij buitenlanders hoog was, bedroeg het aandeel in het totaal toch slechts 7,5%. Dit lage percentage komt vooral door het zeer kleine aandeel van de buitenlanders in de bevolking (zie tabel 2.1.). Het geboortencijfer van deze groep is namelijk zeer hoog, zoals uit de laatste kolom van tabel 2.5. blijkt. In 1985 blijkt dit cijfer flink gedaald. Er is echter een groot verschil blijven bestaan met het (dalende) geboortencijfer van de totale bevolking.

Tabel 2.5: Levend geboren, Nederland, 1971-1985

	× 1000		per 1000 inwoners	
	totaal	buitenlanders	totaal	buitenlanders
1971	227,0	6,1	17,3	24,0
1975	177,9	8,1	13,0	24,4
1980	181,3	13,6	12,8	27,3
1985	178,1	10,9	12,3	19,6

Bron: CBS

Een betere maatstaf voor de vruchtbaarheid wordt gevormd door het totale vruchtbaarheidscijfer. Dit cijfer geeft het aantal levendgeborenen weer op het leven van een vrouw. Het cijfer wordt berekend door optelling van de onderscheiden leeftijdsspecifieke geboortencijfers op één bepaald tijdstip. In tabel 2.6. wordt voor de periode 1976-1984 het cijfer weergegeven zoals dit voor verschillende bevolkingsgroepen in Nederland is berekend.

Tabel 2.6: Totaal leeftijdsspecifiek vruchtbaarheidscijfer, diverse bevolkingsgroepen, Nederland, 1976-1984

	Nederlanders	Turken	Marokkanen	Geboren in Suriname
1976	1,6	4,5	8,0	-
1977	1,5	5,0	8,0	1,6
1978	1,5	4,9	7,3	1,7
1979	1,5	4,8	7,2	1,7
1980	1,5	4,8	7,0	1,9
1981	1,5	4,6	6,7	1,8
1982	1,4	3,7	6,3	1,8
1983	1,4	3,5	5,9	1,8
1984	1,4	3,3	5,9	1,9

Bron: CBS (Verhoef en Tas, 1986)

Het vruchtbaarheidscijfer voor Turkse en – vooral – Marokkaanse vrouwen is aanzienlijk hoger dan voor Nederlandse vrouwen. De vruchtbaarheid van vrouwen die in Suriname zijn geboren, wijkt minder sterk af van die van Nederlandse vrouwen. De vruchtbaarheid van Nederlandse vrouwen is geleidelijk lager geworden; in de beschouwde periode daalde het vruchtbaarheidscijfer per vrouw van 1,6 naar 1,4. De vruchtbaarheid van Turkse en Marokkaanse vrouwen nam veel sterker af, respectievelijk van 4,5 en 8,0 naar 3,3 en 5,9. De verschillen, hoewel nog steeds groot, zijn dus kleiner geworden. De vruchtbaarheid van Surinaamse vrouwen was aan het begin van de beschouwde periode iets lager dan thans; vanaf 1980 schommelt het desbetreffende cijfer tussen 1,9 en 1,8. In andere Noordwesteuropese landen doen zich soortgelijke ontwikkelingen voor en tendeert het veel hogere vruchtbaarheidscijfer van daar gevestigde mediterrane vrouwen eveneens naar dat van de nationale vrouwelijke bevolking.⁹

3. De verklaring van migratie

3.1. De economische theorie

Aan internationale migratiebewegingen kunnen – zoals eerder gesteld – zowel economische, demografische of sociale factoren ten grondslag liggen, als factoren van politieke of religieuze aard. Migratie zal bijvoorbeeld optreden als men, door zich elders te vestigen, zijn sociaal-economische positie kan verbeteren of aan politieke of religieuze onderdrukking kan ontsnappen. Vaak spelen deze factoren door elkaar heen. Demografische factoren krijgen immers hun betekenis in relatie tot de economische bestaansmogelijkheden en een politieke vlucht hoeft niet noodzakelijkerwijs het gebied met de hoogste politieke vrijheid als bestemming te hebben, maar kan ook leiden tot vestiging in een welvarend gebied met een voor de betrokkenen aanvaardbaar politiek klimaat. Verder zullen ongunstige economische omstandigheden of de aanwezigheid van politieke of religieuze dreiging niet voor ieder die dit betreft voldoende aanleiding vormen het woongebied te verlaten, ondanks het feit dat de situatie elders – althans objectief gezien – verre te prefereren is. Een voor alle gevallen geldende verklaring voor migratie is dus onmogelijk te geven. Volgende uiteenzetting zal daarom beperkt blijven tot een schets van het theoretisch raamwerk waarmee economen trachten een verklaring te vinden voor het veranderen van woon- en werkgebied, waarbij een grote afstand moet worden overbrugd. Uitgangspunt hierbij is het volgens neoklassieke beginselen handelende individu, dat in een onzekere situatie moet kiezen uit een aantal elkaar wederzijds uitsluitende (ruimtelijke) mogelijkheden.

9. Vgl. Penninx (1984), part I, blz. 35.

In navolging van Schultz (1961) en Becker (1962) vatte Sjaastad (1962) de beslissing om te migreren op als een beslissing die vergelijkbaar is met het investeren in menselijk kapitaal, waarbij de toekomstige baten worden afgewogen tegen de daarvoor te maken kosten.¹⁰ Bij migratie worden de baten (B) gevormd door de toekomstige inkomensstroom (Y) in het gebied van bestemming (j), boven die in het gebied van vestiging (i), waarbij beide stromen in contante waarden zijn uitgedrukt, met discontovoet r . Deze inkomensstroom wordt genoten over een eindige periode T . De contante waarde van deze baten zijn dan:

$$B_{ij} = \sum_{t=1}^T (Y_{jt} - Y_{it})/(1+r)^t \quad (1)$$

Het verblijf in beide gebieden gaat gepaard met kosten (respectievelijk C_{jt} en C_{it}). De contante waarde hiervan (C) is:

$$C_{ij} = \sum_{t=1}^T (C_{jt} - C_{it})/(1+r)^t \quad (2)$$

De contante waarde van de nettobaten van de 'investering' in migratie van i naar j (PV_{ij}) is:

$$PV_{ij} = \left\{ \sum_{t=1}^T (Y_{jt} - Y_{it})/(1+r)^t \right\} - \left\{ \sum_{t=1}^T (C_{jt} - C_{it})/(1+r)^t \right\} \quad (3)$$

Migratie zal slechts plaatsvinden zolang $PV_{ij} > 0$. Als bestemmingsgebied zal het gebied worden gekozen waarvoor PV_{ij} maximaal is.

In het voorgaande is de migratiebeslissing als economisch vraagstuk in essentie weergegeven. Om, uitgaande van deze benadering, de internationale migratiestroom te kunnen verklaren, zal met nog een aantal factoren rekening gehouden moeten worden.

De migratiebeslissing wordt genomen in onzekerheid en op basis van gebrekkige informatie. De onzekerheid betreft vooral de kansen op het daadwerkelijk verwerven van de mogelijke baten *casu quo* het te verdienen inkomen in de potentiële bestemmingsgebieden. De arbeidsmarktperspectieven, waaronder met name de kansen op het vinden van een baan, spelen daarom een belangrijke rol bij de migratiebeslissing.

De informatie over de mogelijke alternatieven zal voor hoger geschoolden

10. Vgl. het overzichtsartikel van Greenwood (1975), blz. 399.

over het algemeen rijker en van betere kwaliteit zijn dan voor lager geschoolden, waardoor bij hen de kans op het ten onrechte niet migreren of een niet geslaagde migratie kleiner zal zijn.¹¹ Een belangrijke informatiebron wordt vaak gevormd door de verhalen en het demonstratief gedrag van reeds in het bestemmingsgebied gevestigde kennissen, dorpsgenoten of familieleden. Deze informatie draagt bij aan een rooskleurige beeldvorming over het betrokken gebied. Het aantal in het verleden gevestigde emigranten heeft daarom een stimulerende invloed op het vertrek van de achtergeblevenen. Ten aanzien van de informatievoorziening speelt ook de geografische afstand een rol. Over gebieden die nabij gelegen zijn, zal men beter geïnformeerd zijn dan over gebieden die ver weg liggen. Een grotere geografische afstand tussen twee gebieden zal daarom minder snel leiden tot migratie van het ene naar het andere gebied en zal de kans op een onjuiste beslissing vergroten.

Aan de geografische afstand zijn nog meer negatieve aspecten verbonden dan aan een met de afstand toenemende gebrekkigheid van de informatie. Aan een grotere afstand zijn immers hogere kosten van verhuizing en van het bezoek aan achtergebleven familieleden en vrienden verbonden. Er wordt wel gesteld dat naarmate de geografische afstand groter wordt niet alleen de geldkosten maar ook de psychische kosten van de migratie toenemen.¹² Vermoedelijk zijn de transportkosten in relatie tot de contante baten van de migratie gering. De afstand zou dan een minder grote migratiebarrière vormen. Er moet echter niet worden vergeten dat de migratie moet worden gefinancierd. Het bankwezen zal hiertoe niet bereid zijn vanwege de grote onzekerheid van de toekomstige baten en de terugbetaling van de af te sluiten lening, zodat men is aangewezen op eigen besparingen in het verleden of de hulp van vrienden en familie. Externe hulp wordt soms verleend door vroegere emigranten of door de overheid, in de vorm van subsidies.

De economische baten worden niet voor elk individu over een even lange periode genoten. Jongeren zullen er langer voordeel van hebben dan ouderen, waardoor zij ook eerder zullen migreren.

Naast het te verdienen inkomen zijn ook andere factoren van materiële of immateriële aard van belang. Te denken valt aan bijvoorbeeld de huisvestingssituatie, het klimaat en de cultuur (godsdienst, taal, levensstijl). Deze factoren zullen door de onderscheiden individuen verschillend worden gewaardeerd en tegen elkaar en het te verdienen inkomen worden afgewogen. Dit heeft tot gevolg dat de omvang en de richting van de migratiestroom ook worden bepaald door de aanwezigheid van bepaalde persoonskenmerken die sterk correleren met deze uiteenlopende preferentiestructuren.

11. Vgl. voor een analyse van kansen op fouten van de eerste en de tweede soort bij migratie: Klaassen en Drewe (1973), blz. 9 e.v.

12. Greenwood (1975), blz. 398.

Migratie is overigens doorgaans geen puur individueel gebeuren. De beslissing wordt in familie of gezinsverband genomen en de migratie betreft vaak het gehele gezin, alhoewel de man meestal als kwartiermaker fungeert. Dit betekent dat de afweging van kosten en baten niet op individueel niveau wordt gemaakt, maar op het niveau van het gezin of de familie. Indien de vrouw en eventueel ook de kinderen participeren in het arbeidsproces kan dat een bijkomende complicatie vormen voor migratie. Bevindingen uit migratiestudies wijzen dan ook op een negatieve invloed van het gehuwd zijn en het deelnemen van de vrouw aan het arbeidsproces op de migratiekansen.¹³

Ook in de gevallen waarin de man alleen migreert en na verloop van tijd terugkeert, gaat het om een familiaaangelegenheid. Het verdiende inkomen wordt dan grotendeels getransfereerd naar de achtergebleven familieleden voor onderhoud of ter realisering van bepaalde spaardoelen, zoals verbetering van de huisvesting of de uitbouw van het (familie)bedrijf.¹⁴

Het nastreven van spaardoelen gericht op kapitaalvorming in het gebied van herkomst betekent dat emigratie na verloop van tijd wordt gevolgd door retourmigratie. De verblijfsduur in het gebied van bestemming wordt dan bepaald door de snelheid waarmee de spaardoelen kunnen worden verwezenlijkt. Een belangrijke factor hierbij wordt gevormd door de kansen op het vinden en behouden van een of meer (opeenvolgende) banen in het gebied van bestemming en de daarin te verdienen inkomens. Het in vergelijking (3) weergegeven keuzeprobleem wordt hiermee aanzienlijk gecompliceerder. Het gaat namelijk niet alleen om het afwegen van de (contante) baten en kosten tussen de onderscheiden vestigingsmogelijkheden die zich op een bepaald tijdstip voordoen, maar om een intertemporele afweging van de baten en kosten in een aantal opeenvolgende (potentiële) vestigingsgebieden, met de daaraan gekoppelde wisselende posities op de arbeidsmarkt, binnen het kader van de maximering van een bepaalde doelfunctie op lange termijn.

Het geschetste complexe optimeringsprobleem wordt in de praktijk aanzienlijk vereenvoudigd doordat de onzekerheid over de toekomstige kosten en baten zwaar wordt gewogen, de beschikbare informatie over de mogelijke keuzesalternatieven beperkt is en de randvoorwaarden voor migratie vaak bijzonder stringent zijn. Een belangrijke randvoorwaarde is dat de migratie niet aan institutionele beperkingen moet zijn onderworpen. In de praktijk is dit meestal nu juist wél het geval. Immigratie is in de meeste gevallen aan beperkende regels gebonden die slechts mondjesmaat en vaak alleen onder bijzondere omstandigheden vestiging van buitenlanders mogelijk maken. In sommige gevallen is ook emigratie aan beperkende regels gebonden of zelfs verboden, bijvoorbeeld in de Oostbloklanden of in het geval van financiële schulden.

13. Vgl. Greenwood (1985), blz. 529.

14. Vgl. voor een theoretisch model van de relatie tussen spaardoel en verblijfsduur: Heijke (1986), blz. 35 e.v.

Soms wordt emigratie door de overheid gestimuleerd door een bijdrage te geven in de te maken kosten, waardoor het kosten-batenplaatje van migratie er gunstiger komt uit te zien en het financieringsprobleem kleiner wordt. Een belangrijke beperking in het aantal keuzemogelijkheden vloeit ook voort uit het bestaan van meer of minder sterk gescheiden deelmarkten op de arbeidsmarkt. De toegang tot deze deelmarkten wordt in belangrijke mate bepaald door de beschikbare kwalificaties in de vorm van het genoten onderwijs en de verkregen ervaring. Potentiële migranten zullen zich alleen oriënteren op deelmarkten waar zij op grond van hun kwalificaties een redelijke kans van slagen hebben.

De kans op het vinden van een baan in het potentiële bestemmingsgebied wordt bepaald door zowel de vraag- als de aanbodzijde van de arbeidsmarkt. In deze theoretische beschouwing is de vraagzijde tot nog toe buiten het beeld gebleven. In de migratietheorie staat de uit de mogelijke alternatieve bestemmingen kiezende (potentiële) migrant centraal. Veronachtzaamd wordt dat internationale migratie vaak op initiatief van bedrijven plaatsvindt. Het toenemende tekort aan ongeschoolde industriële handarbeiders in de jaren zestig in Noordwest-Europa bijvoorbeeld leidde tot een actieve werving door bedrijven van arbeidskrachten in het Middellandse-Zeegebied. Andere voorbeelden zijn de werving van Filippijnse stiksters door de confectie-industrie en die van Engelse vakarbeiders door metaalbedrijven. Deze gevallen van actieve werving zijn des te opmerkelijker als men zich realiseert dat in de huidige ongunstige arbeidsmarktsituatie in Noordwest-Europa migranten van mediterrane afkomst slechtere kansen hebben dan voor het overige vergelijkbare autochtone arbeidskrachten.¹⁵ Bij invulling van deze lacune in de migratietheorie zou duidelijk moeten worden gemaakt onder welke omstandigheden bedrijven actief in het buitenland werven of bereid zijn buitenlanders in dienst te nemen, ondanks hun voorkeur voor arbeidskrachten uit de autochtone bevolking. Mogelijk zou ook hier een kosten-batenbenadering kunnen worden toegepast. Hieruit zou kunnen blijken dat in perioden van grote spanning op desbetreffende delen van de arbeidsmarkt het werven en vervolgens in dienst nemen van 'vreemdelingen' met zowel lagere loonaspiraties als lagere (gepercipieerde) produktiviteit voordeliger is dan het mobiliseren van het binnenlands aanbod van naastgelegen deelmarkten door verhoging van de loonvoet, dan wel het substitueren van de desbetreffende categorie arbeid door kapitaal. Wellicht speelt ook het vermijden van onzekerheid en van het optreden van produktieverlies een rol, omdat de kosten en opbrengsten van het rekruteren van 'inferieure' buitenlandse arbeidskrachten duidelijker voor ogen staan en de produktieve gevolgen sneller zullen optreden dan bij het verhogen van de loonvoet of het aanschaffen van arbeidsbesparende apparatuur.

15. Vgl. Nederlandse studies als Bovenkerk (1978) en Veenman (1984).

3.2. Enkele empirische onderzoeken in Nederland

Na de Tweede Wereldoorlog zijn in opdracht van de Regeringscommissaris voor de Emigratie enkele onderzoeken uitgevoerd naar de achtergronden van de emigratie uit Nederland. Deze studies hadden een sterk sociaal-psychologisch karakter. De Werkgroep Migratie van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk (1976) heeft de conclusies uit deze onderzoeken bondig samengevat.¹⁶ De emigratiebeslissing bleek in belangrijke mate te worden bepaald door verminderde sociale bindingen, een algeheel 'onbehagen' en een - mogelijk daarmee samenhangend - langdurig voorafgaand verblijf in het buitenland. De aanwezigheid van verwanten of kennissen in het bestemmingsland droeg in belangrijke mate bij tot de emigratiebeslissing. Ook economische factoren zouden een rol hebben gespeeld. Er werden aanwijzingen gevonden dat emigranten en emigratiegezinden zich naar verhouding in ongunstiger economische omstandigheden bevonden dan niet-emigratiegezinden. Deze verschillen hadden niet alleen betrekking op de actuele situatie maar ook op de economische ontplooiingsmogelijkheden, deels in relatie tot de sterkere behoefte aan ontplooiing en zelfstandigheid die bij emigranten en emigratiegezinden werd aangetroffen.

De emigratie blijkt dus sterk samen te hangen met de aanwezigheid van bepaalde persoonlijke kenmerken en omstandigheden, die slechts ten dele van economische aard zijn. Deze algemene bevinding uit het verrichte emigratie-onderzoek kan zijn vertekend door de wijze waarop de desbetreffende studies zijn verricht. Het onderzoek beperkte zich tot motieven en kenmerken van personen; de mogelijke betekenis van de sociale en economische omstandigheden in Nederland in relatie tot die in de (potentiële) landen van bestemming werd niet op systematische wijze onderzocht. Binnen het kader van dit preadvies zou het te ver voeren om in deze leemte in het emigratie-onderzoek te voorzien. Er zal slechts worden getracht om door middel van een tijdreeksanalyse vast te stellen welke invloed de economische omstandigheden in Nederland hebben gehad op de emigratie.

Het tijdreeksonderzoek zal zich uitstrekken over de perioden 1921-1939 en 1948-1985. Omdat het aantal personen met emigratiegevoelige kenmerken zich rechtevenredig zal ontwikkelen aan de omvang van de bevolking, wordt als te verklaren variabele uitgegaan van het aandeel van de emigranten in de bevolking (E/P). De verklarende variabelen zijn het aandeel van de werklozen in de beroepsbevolking (U/L) en het netto nationaal produkt per hoofd (NNP/P). De werkloosheidsvariabele representeert de kans om werkloos te worden en heeft dus naar verwachting een positieve invloed op de emigratie. Het netto nationaal produkt per hoofd vormt een indicator van het welvaartspeil (in enge zin) in Nederland en zal bijgevolg een negatieve invloed hebben

16. Blz. 46 t/m 48.

op de emigratie. De te schatten regressievergelijking wordt in logaritmen uitgedrukt, teneinde negatieve waarden van het emigratieaandeel te vermijden. De schattingsresultaten voor beide perioden zijn (met t-waarden tussen haakjes):¹⁷

$$1921-1939: \ln(E/P) = -1,296 - 0,033 \ln(U/L) + 0,859 \ln(NNP/P) \quad (4)$$

(-0,7) (-0,8) (1,7)

$$SEE = 0,102 ; DW = 1,61 ; \bar{R}^2 = 0,24, N = 19$$

$$1948-1985: \ln(E/P) = 3,571 + 0,048 \ln(U/L) - 0,477 \ln(NNP/P) \quad (5)$$

(14,2) (2,2) (-7,8)

$$SEE = 0,100 ; DW = 1,00 ; \bar{R}^2 = 0,63, N = 38$$

De resultaten voor de periode 1921-1939 zijn bedroevend. De geschatte parameters zijn niet significant en het teken van (U/L) en (NNP/P) is bovendien tegengesteld aan de verwachting. De resultaten voor de tweede periode lijken aanzienlijk beter: alle parameters zijn significant en hebben het verwachte teken. De hoogte van de DW-statistic wijst echter op de aanwezigheid van positieve autocorrelatie in de storingstermen, wat tot te rooskleurige t-waarden aanleiding kan hebben gegeven. Na correctie voor autocorrelatie wordt gevonden:

$$1949-1985: \ln(E/P)^* = 1,732 + 0,042 \ln(U/L)^* - 0,453 \ln(NNP/P)^* \quad (6)$$

(7,5) (1,3) (-4,1)

$$r = 0,5^{18} ; SEE = 0,087 ; DW = 1,68 ; \bar{R}^2 = 0,30, N = 37$$

Hoewel de tekens van de geschatte parameters overeenkomstig de verwachting blijven, blijkt de werkloosheidsvariabele niet significant te zijn.

De uitgevoerde tijdreeksanalyse laat zien dat de economische omstandigheden in Nederland niet of nauwelijks invloed hebben gehad op de emigratie. Alleen de emigratie na de Tweede Wereldoorlog kan negatief zijn beïnvloed door de toenemende welvaart. Een definitieve conclusie valt hier evenwel niet te trekken. Daarvoor zou een model moeten worden geschat waarin ook andere dan economische factoren een rol spelen en dat de situatie in de (potentiële) landen van bestemming mede in beschouwing neemt.

Vermoedelijk spelen sociaal-psychologische factoren een belangrijke rol bij de emigratiebeslissing. Dus al zouden de economische omstandigheden leiden

17. Zie voor de gebruikte gegevens de bijlage.

18. In (6) zijn de variabelen getransformeerd volgens VAR - r.VAR, waarbij is uitgegaan van $r = 1 - (DW/2)$. (Vgl. Johnston (1984), blz. 324.)

tot het kunnen behalen van een economisch voordeel door emigratie, dan zal toch slechts een beperkt deel van de hiervoor in aanmerking komende bevolkingsgroep daadwerkelijk vertrekken. Dit behoeft niet voor alle migratiebewegingen in dezelfde mate te gelden. Ten aanzien van bijvoorbeeld de immigranten uit het Middellandse-Zeegebied zouden de economische omstandigheden een grotere invloed kunnen hebben gehad, omdat zij actief werden geworven om een nijpend arbeidsmarktprobleem op te lossen en het welvaartspeil in het herkomstgebied zeer laag was, waardoor zij ook gemakkelijk bereid waren zich voor enige tijd in het welvarende Noordwest-Europa te vestigen. Dit is in overeenstemming met de resultaten van een uitgevoerde doorsnede-analyse voor het jaar 1974 (Heijke, 1986 en 1987), waarbij het aantal mediterrane arbeidskrachten met een bepaalde nationaliteit (i) dat in een bepaald Noordwesteuropees land (j) was gevestigd (M_{ij}) werd verklaard uit (1) de aantrekkende werking van de werkgelegenheid in het land van vestiging (W_j); (2) de afstotende invloed van de bevolking tussen 15 en 65 jaar in het land van herkomst (L_i); (3) de aantrekkende invloed van het verschil tussen het inkomen per hoofd in het land van vestiging en het land van herkomst $\Delta(BBP/P)_{ji}$ en (4) de negatieve invloed van de afstand tussen het land van vestiging en het land van herkomst (d_{ij}).

De afstandfactor betrof een combinatie van de geografische afstand en de culturele afstand, waarbij de laatste werd geïndiceerd met de religieuze en de taalafstand. De religieuze en de taalafstanden werden geconstrueerd door de herkomst- en de bestemmingslanden te groeperen naar religieuze en naar taalverwantschap en de afstanden tussen deze groepen af te zetten op een semi-kardinale schaal. Het schattingsresultaat luidde als volgt:

$$\ln M_{ij} = -28,89 + 1,52 \ln W_j + 1,13 \ln L_i + 2,02 \ln \Delta(BBP/P)_{ji} - 2,64 d_{ij} \quad (7)$$

$(-4,1) \quad (7,8) \quad (4,5) \quad (3,0) \quad (-3,0)$

$$\overline{SEE} = 1,049 ; \overline{R^2} = 0,673 ; N = 40$$

Alle geschatte parameters zijn significant verschillend van nul en hebben het verwachte teken. Ten aanzien van de immigratie van mediterranen hebben kennelijk zowel economische als sociaal-psychologische factoren een rol gespeeld. Hun onderlinge gewicht in de verklaring van de immigratiestroom behoeft echter niet altijd even groot te zijn geweest. Immigratie in het kader van de gezinshereniging bracht zelfs vaak economische nadelen met zich mee door de aanzienlijke stijging van de verblijfskosten. Het motief voor migratie was hier vaak de vrees voor huwelijks- en gezinsproblemen in het land van herkomst.¹⁹ Economische factoren waren waarschijnlijk ook van ondergeschikt belang bij de immigratie van christen-Turken die om religieuze redenen werden bedreigd.

19. Zoals althans vastgesteld voor Marokkanen door Van den Berg-Eldering (1979).

Dat migratie verband kan houden met ontwikkelingen en mogelijkheden op specifieke delen van de arbeidsmarkt geldt in het bijzonder voor de mediterrane. Zij voorzagen in de toenemende tekorten aan ongeschoolde arbeidskrachten in de jaren zestig. Deze waren ontstaan door de toenmalige expansieve groei van de economie in relatie tot de voortdurende stijging van het opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking. Uit bedrijfstakken met ongunstige werkgelegenheidsperspectieven, waar bovendien veel ongeschoolde arbeid moest worden verricht onder slechte omstandigheden en lage beloning, werden arbeidskrachten weggezogen naar snel groeiende sectoren die aantrekkelijker werk boden. Hierdoor ontstonden in de stagnerende sectoren tekorten aan ongeschoolde arbeid. In een doorsnede-onderzoek voor het jaar 1975 (Heijke, 1986 en 1987) kon dan ook worden vastgesteld dat het percentage mediterrane in een bedrijfstak (m) hoger was naarmate de groeivoet van de werkgelegenheid in de bedrijfstak (Δw) lager was, het percentage ongeschoolden (o), in combinatie met het percentage werkenden met lawaaierige werkomgeving (l) en ongunstige werktijden (p), hoger was en de loonvoet lager was dan gemiddeld (rb). De schattingsresultaten waren:

$$\ln m = -1,51 \ln \Delta w + 2,25 \left(\frac{\ln o + \ln l + \ln p}{3} \right) - 7,72 \ln rb \quad (8)$$

(-6,0)
(6,1)
(-3,9)

$$\overline{SEE} = 1,009 ; \bar{R}^2 = 0,70 ; N = 18$$

Alle geschatte parameters bleken het verwachte teken te hebben en significant te verschillen van nul.

4. De toekomstige ontwikkeling van de migratie

De migratiestromen uit en naar Nederland zijn deels te karakteriseren als een beweging van personen over en weer tussen buurlanden met vergelijkbaar ontwikkelingspeil, waarin nu eens de ene dan weer de andere richting overheerst. Daarnaast zijn er stromen te onderscheiden die onderdeel vormen van een of meer wereldwijde systemen, waarbinnen zich omvangrijke, eenzijdig gerichte migratiebewegingen kunnen voordoen. Ten slotte vallen nog migratiestromen te onderscheiden met een incidenteel karakter, die eveneens eenzijdig zijn gericht. Voorbeelden van deze stromen zijn respectievelijk de migratiebewegingen binnen de Noordwesteuropese landen, de vroegere trek vanuit Europa naar de Verenigde Staten en – meer recent – vanuit het Middellandse-Zeegebied naar het noordwesten van Europa, en de vlucht uit Suriname en andere politiek-instabiele gebieden naar Nederland en andere ontwikkelde westerse landen.

De migratiestromen binnen Noordwest-Europa houden elkaar min of meer in evenwicht en betreffen landen met een vergelijkbare cultuur. Deze stromen zijn daarom voor de demografische ontwikkeling van minder belang. Vermoedelijk zal hun bruto-omvang toenemen door de sterker wordende sociale en economische bindingen tussen deze landen en de stijgende mobiliteit van hun bevolking.

De incidentele migratiebewegingen zijn nauwelijks voorspelbaar; vaak liggen er politieke of religieuze factoren aan ten grondslag. Wat men zou kunnen doen, is het opsporen van potentiële spanningshaarden en de omvang van de bedreigde groep vaststellen. Het deel dat voor daadwerkelijke migratie in aanmerking komt, blijft evenwel uiterst onzeker, evenals het tijdstip waarop een en ander zich zal gaan voltrekken. Deze speculatieve weg zal hier niet worden gevolgd.

Voor de wereldwijde migratiesystemen is het maken van voorspellingen in principe gemakkelijker. De economische en demografische krachten die deze systemen veroorzaken en in stand houden, alsmede de migratiebewegingen die zij oproepen, vertonen een stabielere samenhang. Men zou kunnen proberen ze in model te brengen en naar de toekomst te extrapoleren. Vervolgens zou kunnen worden getracht aan te geven hoe Nederland zich ten opzichte van de zwaartepunten in deze systemen zal bevinden en wat bijgevolg de omvang van de migratiestromen zal zijn die Nederland als herkomst of als bestemming hebben. Het spreekt voor zich dat hier een onderzoekprogramma is geschetst, waarvan de uitvoering ver buiten de opzet van dit preadvies valt. Er moet derhalve met het maken van enkele algemene speculaties worden volstaan.

In tabel 4.1. wordt een globaal beeld gegeven van de ontwikkeling van de wereldbevolking tot het jaar 2000. De ontwikkeling is afzonderlijk weergegeven

Tabel 4.1: Wereldbevolking, omvang, verdeling en groei, 1985-2000

Regio	Mln.		Percentage		Toename per jaar	
	1985	2000	1985	2000	1985-2000 abs.	perc.
Wereld	4.842	6.127	100,0	100,0	85,6	1,58
– minder ontwikkelde landen	3.619	4.782	74,7	78,0	77,5	1,88
– meer ontwikkelde landen	1.223	1.345	25,3	22,0	8,1	0,64

Bron: U.N. (1985)/Golini en Bonifazi (1986)

voor de landen met een laag economisch ontwikkelingspeil en de landen waar het economisch ontwikkelingspeil hoog is. Driekwart van de wereldbevolking blijkt zich in de minder ontwikkelde landen te bevinden. Het groeipercentage van deze bevolking wordt op het driedvoudige geraamd van dat in de meer ontwikkelde landen, met als gevolg een toenemend aandeel in de wereldbevolking tot bijna 80% in 2000. De welvaartsverschillen zullen in de beschouwde periode groot blijven en maar weinig minder ontwikkelde landen zullen in staat zijn de groep van de meer ontwikkelde landen te bereiken. De weergegeven cijfers wijzen daarom op een enorm bevolkingsoverschot in de minder ontwikkelde landen ten opzichte van de rest van de wereld.

Door de gegevens over de bevolkingsgroei verder te differentiëren naar regio wordt een globale indruk verkregen van de migratiepotenties in de wereld. De resultaten zijn weergegeven in tabel 4.2. In de tabel zijn de geografisch bij elkaar gelegen regio's tegenover elkaar gesteld. De bevolkingsgroei zal in alle minder ontwikkelde regio's die in de meer ontwikkelde regio's overtreffen. Bij paarsgewijze vergelijking springt de zeer grote discrepantie in bevolkingsgroei tussen Europa enerzijds en Afrika en Turkije anderzijds in het oog. De Europese bevolking zal nauwelijks meer groeien, terwijl de groei in Afrika hoger zal zijn dan in welke regio ook.

Tabel 4.2: Jaarlijkse procentuele groei van de bevolking naar wereldregio, 1985-2000

Meer ontwikkelde regio's		Minder ontwikkelde regio's	
Europa	0,23	Afrika	3,12
		Turkije	2,12
Noord-Amerika	0,83	Latijns-Amerika	2,04
Japan	0,41	China	1,12
Australië en			
Nieuw-Zeeland	1,10	Zuid-Azië	1,86

Bron: U.N. (1985)/Golini en Bonifazi (1986)

De voorspelde grote verschillen in bevolkingsgroei tussen de onderscheiden meer ontwikkelde wereldregio's en die minder zijn ontwikkeld, wijzen op aanzienlijke migratiepotenties in de toekomst. Door de voortdurende uitbreiding van de mediavoorziening lijkt de wereld almaar kleiner te worden. Dit, gevoegd bij de sterk dalende transportkosten, zal de drempel voor migratie naar verafgelegen gebieden steeds verder doen verlagen. De meer ontwikkelde landen kunnen tegen de toenemende migratiepotenties een dam opwerpen door een strenge regulering van de toelating van vreemdelingen. In veel gevallen, bijvoorbeeld in West-Europa, is dit reeds gebeurd. Het is de vraag of deze voldoende effectief zal blijken te zijn. In gebieden waar een groeiende werkgelegenheid gepaard gaat met een dalende beroepsbevolking zullen de

ingevoerde regelgeving en de hierop genomen controlemaatregelen op een zware proef worden gesteld.

De demografische ontwikkeling tot het jaar 2000 in Europa, Noord-Afrika en Turkije is in tabel 4.3. nader uitgesplitst in enkele deelperioden en in een aantal landen, waaronder Nederland. De bevolkingsgroei zal in Nederland en de omliggende landen zeer laag zijn. De bevolking van de Bondsrepubliek Duitsland is reeds dalend. In België en Nederland zal de bevolking pas na 2000 afnemen. In het ten opzichte van de andere Noordwesteuropese landen minder ontwikkelde Ierland zal de bevolkingsgroei betrekkelijk hoog zijn. Men zou dit land daarom een potentieel emigratieland kunnen noemen.

De bevolkingsgroei in de traditionele emigratielanden rondom het Europese deel van de Middellandse Zee zal op een iets hoger peil liggen dan in de traditionele Noordwesteuropese bestemmingslanden, met uitzondering van Italië, waar de groei lager is dan in Nederland. Wel zal het groeipercentage in al deze landen steeds kleiner worden. Deze landen zijn waarschijnlijk niet meer als emigratielanden te beschouwen. In feite fungeren enkele van deze landen, bijvoorbeeld Griekenland en Italië, zelf al als migratiebestemming. In overeenstemming met de veranderde status van deze groep landen is, dat het aantal inwoners in Nederland dat uit deze landen afkomstig is al sinds enige tijd kleiner wordt.

In Turkije en het Afrikaanse deel van het Middellandse-Zeegebied zal de bevolkingsgroei zeer hoog zijn, hoewel in alle onderscheiden landen van een lichte daling van de groei sprake zal zijn. Deze landen zijn arm en hun welvaartspeil zal in 2000 nog ver beneden dat van de Europese landen liggen. De potentiële migratiedruk in dit deel van het Middellandse-Zeegebied zal zeer groot blijven.

Immigranten in Nederland die uit dit gebied afkomstig zijn, betreffen hoofdzakelijk Turken en Marokkanen. Hun aantal is de afgelopen periode, voornamelijk door de gezinshereniging, zeer sterk gestegen en neemt nog steeds toe. Het proces van gezinshereniging is echter als vrijwel voltooid te beschouwen en nieuwe toelating is slechts onder zeer stringente voorwaarden mogelijk. Hier komt bij dat Nederland, evenals de omringende landen, met hoge werkloosheid te kampen heeft. De economische groei zal het komend decennium onvoldoende zijn om het werkloosheidsprobleem te kunnen oplossen. Dit sluit niet uit dat er wel tekorten aan arbeid kunnen ontstaan op specifieke deelmarkten, waar hoge en specifieke scholingseisen worden gesteld. De migranten uit de minder ontwikkelde landen in het Afrikaanse en het Turkse deel van het Middellandse-Zeegebied zijn echter hoofdzakelijk aangewezen op de deelmarkt voor ongeschoolde arbeid en op ambachten en vormen van dienstverlening die nauw aansluiten bij de eigen ervaringswereld. Het is juist deze deelmarkt waar de werkloosheid erg hoog is. De industriële herstructurering door kapitaalintensivering en automatisering van productieprocessen,

Tabel 4.3: Jaarlijkse procentuele groei van de bevolking per land, 1980-2000

Landen	1980-1985	1985-1990	1990-1995	1995-2000
Verenigd Koninkrijk	-0,01	0,05	0,08	0,08
België	0,04	0,02	0,02	0,05
Frankrijk	0,30	0,30	0,31	0,28
Bondsrepubliek Duitsland	-0,18	-0,14	-0,14	-0,17
Nederland	0,40	0,30	0,23	0,16
Ierland	1,12	1,11	1,13	1,11
Griekenland	0,59	0,56	0,52	0,48
Italië	0,25	0,20	0,15	0,09
Joegoslavië	0,76	0,64	0,54	0,49
Spanje	0,82	0,77	0,72	0,67
Portugal	0,69	0,63	0,61	0,51
Egypte	2,56	2,41	2,26	2,04
Soedan	2,40	2,93	2,89	2,78
Tunesië	2,43	2,30	2,01	1,74
Algerije	3,33	3,39	3,26	2,90
Marokko	3,32	3,16	2,93	2,66
Turkije	2,36	2,31	2,17	1,89

Bron: U.N. (1985)/Golini en Bonifazi (1986)

en door het verplaatsen van economische activiteiten naar semi-geïndustrialiseerde landen heeft de werkgelegenheid voor ongeschoolde handarbeid in Nederland sterk verminderd. Deze ontwikkeling zal zich de komende jaren naar verwachting voortzetten. Tegelijkertijd zal de in Nederland aanwezige beroepsbevolking van Turkse en Marokkaanse afkomst door natuurlijke factoren snel toenemen. De jonge aanwas in deze beroepsbevolking is evenals het reeds participerende deel vrijwel geheel als ongeschoold te beschouwen. Het ziet er dus naar uit dat de dramatische werkloosheids situatie onder Turken en Marokkanen de komende tijd nog verder zal verslechteren.²⁰ Dit zal voor de overheid een argument te meer vormen de grenzen gesloten te houden voor (nieuwe) migratiebewegingen uit gebieden waar de betrokkenen aangewezen zijn op de onderste segmenten van de arbeidsmarkt.

20. Vgl. voor een aanduiding van wegen om het desbetreffende segment van de arbeidsmarkt te vergroten en retourmigratie van mediterrane te bevorderen: Heijke (1987).

5. Afsluitende opmerking

Uit het voorgaande moge duidelijk zijn geworden dat de theoretische en empirische basis voor het doen van verantwoorde voorspellingen over het toekomstig verloop van de internationale migratie en voor het duiden van de demografische gevolgen van dit verloop uiterst smal is. Binnen het kader van dit preadvies was het niet mogelijk in deze leemte te voorzien. Er moest worden volstaan met het aangeven van een aantal aspecten die van belang lijken. Deze boden een analytisch kader voor een speculatieve schets van de migratiepotenties in de wereld, die mogelijk voor Nederland van belang zijn. De grote welvaartsverschillen en de zeer uiteenlopende demografische ontwikkelingen vormden hierbij de centrale variabelen.

Hoewel de opzet van dit preadvies dus zeer beperkt was, wordt hier niettemin de hoop uitgesproken dat er voldoende aanknopingspunten in kunnen worden gevonden voor een programma van migratie-onderzoek dat op termijn de nodige inzichten, statistische gegevens en modellen kan opleveren voor het doen van hechter gefundeerde uitspraken over de internationale migratiebewegingen en hun betekenis voor de demografische ontwikkeling. Wellicht dat er ooit een onderzoekstraditie zal ontstaan zoals in de Verenigde Staten, waar het migratie-onderzoek sinds jaar en dag een levendige belangstelling onder economen geniet.

Literatuur

- Becker, G.S., Investment in Human Capital: A Theoretical Analysis, *Journal of Political Economics*, Volume 70, nr. 5, Supplement, Part 2, oktober 1962, blz. 9-49.
- Berg-Eldering, L. van der, *Marokkaanse gezinnen in Nederland*, Samsom, Alphen a/d Rijn, 1979.
- Bovenkerk, F., (red.), *Omdat zij anders zijn, patronen van rassendiscriminatie in Nederland*, Boom, Meppel/Amsterdam, 1978.
- Goethals, A.L.J., *Nederland als Emigratieland*, Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, Rapport nr. 21, Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Leidschendam, 1976.
- Golini, A., en C. Bonifazi, *Demographic Trends and International Migration*, Paper aangeboden op het congres 'The Future of Migration', 13 t/m 15 mei 1986, OECD, Parijs 1986, later in verkorte versie verschenen in: *The Future of Migration*, OECD, Parijs, 1987.
- Greenwood, M.J., Research on Internal Migration in the United States: A Survey, *Journal of Economic Literature*, Volume 13, 1975, blz. 397-433.
- Greenwood, M.J., Human Migration: Theory, Models and Empirical Studies, *Journal of Regional Science*, Volume 25, nr. 4, 1985, blz. 521-544.
- Heijke, J.A.M., *Migratie van Mediterranen: economie en arbeidsmarkt*, Stenfert Kroese, Leiden/Antwerpen, 1986.
- Heijke, J.A.M., *The Labour Market Position of Migrants in Selected European Receiving Countries*, in: 'The Future of Migration', OECD, Parijs 1987.
- Johnston, J., *Econometric Methods*, McGraw-Hill, Singapore, 1984.

- Klaassen, L.H., en P. Drewe, *Migration Policy in Europe*, Saxon House/Lexington Books, Westmead (Eng.)/Lexington (USA), 1973.
- Lucassen, J., *Naar de kusten van de Noordzee, Trekarbeid in Europees perspectief, 1600-1900*, Gouda, 1984.
- Lucassen, J., en R. Penninx, *Nieuwkomers, immigranten en hun nakomelingen in Nederland 1550-1985*, Meulenhoff Informatief, 1985.
- Penninx, R., *Immigrant Populations and Demographic Development in the Member States of the Council of Europe*, part I, part II, Statistical Annexes, Council of Europe, Strasbourg, 1984.
- Schultz, T.W., Investment in Human Capital, *American Economic Review*, Volume 51, nr. 1, blz. 1-17.
- U.N.- Department of International Economic and Social Affairs, *World Population Prospects: Estimates and Projections as assessed in 1982*, New York, 1985.
- Veenman, J., *De werkloosheid van Molukkers*, Bijlage C: Opzet en resultaten van het arbeidsprestatiebeeldenonderzoek: zes groeperingen vergeleken, Erasmus Universiteit Rotterdam, Rotterdam, december 1984.
- Verhoef, R., en R.F.J. Tas, Aliens in the Netherlands on January 1st 1985, *Maandstatistiek Bevolking*, CBS, 1986/3.
- Werkgroep Migratie van de Staatscommissie Bevolkingsvraagstuk, *Rapport van de Werkgroep Migratie*, Verslagen - Adviezen - Rapporten nr. 61, Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, Leidschendam, 1976.
- Winsemius, A., *Economische aspecten der internationale migratie*, Nederlandsch Economisch Instituut/De Erven F. Bohn n.v., nr. 29, 1939.

Bijlage

jaar	E/P × 1000	U/L × 100	NNP/P volume-indexcijfer (1980=100)
1921	5.15	3.2	35
1922	4.93	4.3	35
1923	5.66	4.7	35
1924	6.96	3.9	36
1925	5.97	3.8	36
1926	5.65	3.4	38
1927	6.00	3.3	38
1928	6.34	2.8	41
1929	6.40	2.8	41
1930	7.24	3.4	41
1931	4.71	6.6	37
1932	4.79	11.3	36
1933	5.07	12.8	35
1934	5.37	13.8	35
1935	5.77	15.6	34
1936	5.70	17.4	34
1937	5.32	14.3	37
1938	5.58	12.6	37
1939	5.84	9.6	37
1948	6.83	1.9	41
1949	5.89	1.7	43
1950	5.05	2.1	44
1951	6.62	2.5	43
1952	7.78	3.7	43
1953	6.43	2.8	47
1954	5.81	1.9	50
1955	5.36	1.3	52
1956	5.80	1.0	54
1957	5.71	1.3	54
1958	5.03	2.4	53
1959	4.79	1.9	55
1960	5.10	1.2	59
1961	4.21	.8	60
1962	4.19	.8	62
1963	3.93	.8	64
1964	4.44	.7	68
1965	4.73	.8	71
1966	5.00	1.0	72
1967	5.37	1.9	75

jaar	E/P × 1000	U/L × 100	NNP/P volume-indexcijfer (1980=100)
1968	4.62	1.6	79
1969	4.39	1.4	83
1970	4.42	1.2	86
1971	4.73	1.4	88
1972	4.69	2.4	92
1973	4.76	2.4	96
1974	4.49	3.0	95
1975	4.06	4.2	94
1976	4.48	4.6	98
1977	4.42	4.4	100
1978	4.40	4.5	101
1979	4.27	5.2	101
1980	4.22	7.7	100
1981	4.45	10.6	98
1982	4.72	15.1	98
1983	4.24	15.0	99
1984	4.08	15.4	101
1985	3.82	14.4	103

Bron: CBS